



ISSN 2080-1807

TORUŃSKIE STUDIA BIBLIOLOGICZNE
2020, nr 2 (25)

Aneta Katarzyna Stawiszyńska

e-mail: anetas83@wp.pl

Działalność Towarzystwa Wydawniczego „Kompas” w Łodzi do 1939 r.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TSB.2020.016>

STRESZCZENIE: Towarzystwo Wydawnicze „Kompas”, działające w latach 1921–1939, było jednym z najbardziej znanych wydawnictw oferujących literaturę religijną, kierowaną głównie do członków Kościoła Chrześcijan Baptystów. W jego ofercie, oprócz publikacji o tematyce religijnej, znajdowały się też liczne kalendarze, galanteria papiernicza czy publikacje zlecane przez inne podmioty społeczne bądź gospodarcze. Wydawnictwo „Kompas” korzystało ze wsparcia amerykańskich członków Kościoła Chrześcijan Baptystów, a także miejscowych przedsiębiorców związanych z tymże wyznaniem w Łodzi. W związku z kryzysem gospodarczym w 1929 r., Towarzystwo „Kompas” zostało rozwiązane, a związana z nim drukarnia skupiła się na wykonywaniu prac zleconych.

SŁOWA KLUCZOWE: Kościół Chrześcijan Baptystów, historia Łodzi, Wydawnictwo „Kompas”.

Chrześcijanie Baptyści w dziejach Łodzi są nieliczną, ale dość aktywną grupą wyznaniową. Pierwsi wyznawcy pojawili się tutaj w latach 60. XIX w., a już w 1869 r. powstała tu pierwsza gmina licząca około 70 wiernych. W 1882 r. uruchomiono pierwszą świątynię przy ul. Nawrot 27. Jeszcze przed I wojną światową miejscowi baptyści dysponowali dwoma kościołami, domem starców, ochronką oraz własnym cmentarzem na

Dołach¹. Członkowie podejmowali wiele inicjatyw związanych zarówno z kwestiami stricte religijnymi, jak i dobroczynnymi. W niepodległej Polsce liczebność Łodzian baptystów stale rosła. W 1931 r. działały w Łodzi trzy parafie zrzeszające 1037 dorosłych wyznawców i około 850 dzieci i młodzieży. W tym czasie powstało też seminarium, Związek Diakoniss „Tabea” oraz szpital Betlejem².

Tabela nr 1. Liczba wyznawców baptystów w Łodzi w latach 1869–1912

Rok	Liczba wiernych
1869	71
1870	100
1878	257
1900	815
1904	1935
1907	1454
1908	1559
1912	1271
1921	732

Źródło: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. II: województwo łódzkie*, Warszawa 1925, s. 61; H. Krajewska, *Protestanci w Łodzi 1815–1914. Między edukacją a ewangelizacją*, Warszawa 2014, s. 87–89.

Omawiając dzieje wspólnoty Chrześcijan Baptystów w Łodzi, nie sposób pominąć funkcjonowania wydawnictwa „Kompas” założonego przez członków wspomnianego Kościoła. Przez lata było ono ważnym

¹ Szerzej na temat początków działalności baptystów w Łodzi: K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1914 roku*, Łódź 2014, s. 461–474; H. Krajewska, *Protestanci w Łodzi 1815–1914. Między edukacją a ewangelizacją*, Warszawa 2014, s. 85–87, 235–257, 381–386, 410–414.

² K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła rzymsko-katolickiego) w latach 1914–1939*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, pod red. M. Kuleszy, M. Łapy i J. Walickiego, Łódź 2011, s. 86–94.

elementem działalności tej grupy religijnej, nie tylko w kontekście łódzkim, ale i ogółu ziem polskich³. Wspomniane wydawnictwo nie doczekało się jak dotąd osobnej monografii, aczkolwiek jego tematyka pojawia się w wielu pozycjach poświęconych tematyce Kościoła Chrześcijan Baptystów. Aby w pełni poznać dzieje przedsiębiorstwa, niezbędna była szeroka kwerenda prasowa, obejmująca zarówno gazety łódzkie, jak i tytuły religioznawcze, zwłaszcza te związane z Kościołem Baptystów. Wiele cennych informacji dostarczyła też kwerenda archiwalna, prowadzona w Archiwum Państwowym w Łodzi.

Idea założenia własnego wydawnictwa pojawiła się w grudniu 1919 r., kiedy to do Łodzi przybył z USA Karol Władysław Strzelec⁴ i zaproponował taką inicjatywę miejscowym przedsiębiorcom i kupcom, związanym z łódzkim zbozem baptystów. Już w styczniu 1920 r.⁵ zawiązane zostało Towarzystwo Wydawnicze „Kompas” i jak pisano w statucie:

(...) celem jest wydawanie tygodników i innych periodyków, ogłaszanie drukiem wszelkiego rodzaju wydawnictw książkowych oraz wykonywanie robót drukarskich (...)⁶.

Warto zaznaczyć, że nadzór nad nowym przedsięwzięciem sprawowały osoby, które w większości powiązane były więzami rodzinnymi. W skła-

³ M. Budziarek, *Wyznania i religie w Łodzi w XIX wieku*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1995, T. 4, s. 13.

⁴ Karol Władysław Strzelec (1869–1962) – duchowny Kościoła Baptystów. W 1919 r. przybył z USA. Inicjator powstania Związku Zborów Słowiańskich baptystów w Polsce i ruchów zjednoczeniowych związanych ze wspomnianym Kościołem; prowadził działalność misyjną. Starał się pozyskiwać fundusze od baptystów amerykańskich. Był założycielem pisma „Nowe Drogi”. Od 1923 r. był prezesem Zjednoczenia Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów w Polsce; w 1924 r. powrócił do USA. Zob.: *Karol Władysław Strzelec (1869–1962)*, „Słowo Prawdy” 2008, nr 7–8, s. 20; A. Seweryn, *Leksykon baptystów w Polsce po 1945 r.*, Warszawa 2007, s. 177; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku państwa do kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004, s. 278; H. R. Tomaszewski, *Baptyści w Polsce w latach 1918–1958*, Warszawa 2008, s. 16–18, 27, 33, 41, 48, 50, 52, 55, 56, 175, 206.

⁵ Niektóre opracowania podają błędne daty powstania wydawnictwa. Zob.: T. Dębowski, *Zarys myśli społecznej kościołów protestanckich w Polsce w latach 1945–1995*, Wrocław 2002, s. 36.

⁶ „Obwieszczenia Publiczne – dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości” 1922, nr 18, s. 26–27.

dzie zarządu znalazł się przedsiębiorca Adolf Horak senior⁷, jego zięć dr Adolf Sepidel⁸, syn A. Horaka seniora – Adolf Horak junior⁹, Juliusz

⁷ Adolf Horak (1880 Łódź – 1955 Bielefeld) – właściciel fabryki włókienniczej przy ul. Borysza 9 (ob. Piekarska) na Bałutach, którą odziedziczył po ojcu Józefie. Początkowo zarządzał nią z bratem Gustawem. Od 1922 r. prowadził spółkę „Fabryka WYROBÓW WEŁNIANYCH I BAWELNIANYCH HORAK, GROS I ROZEN” wraz z dwoma żydowskimi przedsiębiorcami – Mozesem Grosem i Salomonem Rozenem. W 1921 r. nabył działkę w Rudzie Pabianickiej przy ul. Pabianickiej 84/86 (ob. nr 184/186) i wkrótce uruchomił fabrykę włókienniczą. Przez pewien czas dzierżawił obiekty należące do Włodzimierza Stolarowa przy ul. Rzgowskiej w Łodzi. W roku 1928 przedsiębiorstwo przekształcono w spółkę akcyjną „Zakłady Włókiennicze Adolf Horak” SA (Textilwerke Adolf Horak. Aktiengesellschaft). Majątek firmy, wyceniony na 5 mln złotych, podzielono na 5000 akcji po 100 zł każda. A. Horak wspierał różnego rodzaju przedsięwzięcia związane z Kościołem Baptystów – przekazywał wsparcie na rzecz szpitala „Betlejem”; w jego willi organizowane były kursy biblijne. Był także członkiem Łódzkiego Ewangelicko-Baptystycznego Towarzystwa Dobroczynności. Wzniósł zbór przy ul. Aleksandra 9 w Rudzie. W 1944 r. wraz z rodziną opuścił Łódź i osiedlił się w Freden, niedaleko Hannoveru. Zob.: A. Stawiszyńska, *Gospodarcza i społeczna działalność rodziny Horaków do 1945 r.*, „Studia z Historii Społecznej i Gospodarczej XIX i XX wieku” 2009, T. VI, s. 221–235.

⁸ Adolf Speidel (1896 Łódź – 1989 Freden) – doktor chemii. Syn Jana i Emilii Speidlów, wnuk Juliusza Lohrera, żonaty z Ingeborgą Horak, córką Adolfa Horaka seniora. Właściciel kilku przedsiębiorstw z branży tekstylnej, m.in. fabryki włókienniczej przy ul. Kopernika 53 w Łodzi. Zięć Adolfa Horaka seniora i dyrektor jego fabryki. W okresie II wojny światowej kierował ekspozyturą zajmującą się przemysłem włókienniczym w Kraju Warty, tj. Wirtschaftsgruppe Textilindustrie-Bezirksgruppe Wartheland, która odpowiadała za szkolenia w zakresie gospodarki oraz obronę przeciwlotniczą zakładów przemysłowych. Od 1942 r. był współwłaścicielem największych łódzkich zakładów włókienniczych należących wcześniej do I. K. Poznańskiego, działających w czasie okupacji pod nazwą „Aktiengesellschaft der Baumwollmanufakturen Speidel und Weber in Litzmannstadt”. Stał na czele ekspozytury zajmującej się przemysłem włókienniczym w Kraju Warty (Wirtschaftsgruppe Textilindustrie-Bezirksgruppe Wartheland), odpowiadającej za szkolenia w zakresie gospodarki, a także za obronę przeciwlotniczą zakładów. W 1942 r. A. Speidel stał się współwłaścicielem fabryki I. K. Poznańskiego, która działała do 1945 r. pod nazwą „Aktiengesellschaft der Baumwollmanufakturen Speidel und Weber in Litzmannstadt”. Po II wojnie światowej osiadł we Freden pod Hannoverem, gdzie ze szwagrem A. Horakiem juniorem uruchomili fabrykę włókienniczą „Horak&Speidel”. Zob.: T. Bojanowski, *Polityka okupacyjnych władz hitlerowskich wobec Łodzi (1939–1945)*, Łódź 1973, s. 11; A. Stawiszyńska, *Gospodarcza i społeczna...*, s. 235.

⁹ Adolf Gustaw Horak junior (1906–2002) – syn Adolfa Horaka. W okresie II wojny światowej zarządzał rodzinną fabryką. Żonaty z Katarzyną Mohr, córką baptystycznego kaznodziei Eugeniusza Mohra. Po wojnie wraz ze szwagrem Adolfem Speidlem prowadził fabrykę włókienniczą we Freden koło Hannoveru. Zob.: A. Stawiszyńska, *Gospodarcza i społeczna...*, s. 223–224, 232.

Lohrer¹⁰, Otto Lenz, Juliusz Foester i kaznodzieja Waldemar Gutsche¹¹. Dyrektorami zarządzającymi przedsiębiorstwem zostali O. Lenz i W. Gutsche. Kapitał zakładowy wynosił 8 000 000 marek polskich (dalej: mkp). Połowa sumy została wniesiona przez założycieli spółki, a reszta miała pochodzić od akcjonariuszy. Jedna akcja kosztowała 1000 mkp, jednakże nie cieszyły się one zainteresowaniem, gdyż zakupiło je jedynie około 20 osób, w większości duchownych, których wkład był raczej symboliczny; dlatego też założyciele zmuszeni byli do dopełnienia zgłoszonej kwoty z własnych środków¹².

Przedsiębiorstwo, zanim rozpoczęło pełną działalność, a co się z tym wiązało, zaczęło przynosić realne dochody, było początkowo wspierane przez datki polonii baptystycznej¹³. W nowopowstałej spółce znalazł się Anglik Greogry¹⁴, dzięki któremu pozyskano datki od stowarzyszeń w Anglii. Swoją pomoc zadeklarowali baptyści amerykańscy, którzy za pośrednictwem dr. Franklina obiecali dostarczanie środków mających na celu druk literatury religijnej¹⁵.

Początkowo planowano wydawanie literatury religijnej w języku polskim, ukraińskim i rosyjskim. Ponieważ wydawane czasopisma i literatura nie zawsze przynosiły odpowiedni dochód, wydawnictwo starało się zdobywać fundusze z działalności komercyjnej, tj. drukowania pozycji zleconych¹⁶.

¹⁰ Juliusz Lohrer – właściciel Fabryki WYROBÓW Bawełnianych przy ul. Hipotecznej 25 (ob. nr 6) w Łodzi założonej w 1880 r. Teść Johanna Speidla, dziadek Adolfa Speidla.

¹¹ Waldemar Albert Gutsche (1889–1973) – misjonarz w USA. Założyciel rosyjskojęzycznego pisma „Majak” i kaznodzieja w łódzkim zborze przy ul. Abramowskiego. Zajmował się dystrybucją darów i środków finansowych. Przez pewien czas przebywał w Rosji, gdzie prowadził działalność misyjną na Kresach. Od 1922 r. dyrektor Towarzystwa Traktatowego; wykładał w szkole Biblijnej w Łodzi. Zob.: H. R. Tomaszewski, dz. cyt., s. 17, 33, 71, 115, 160, 175, 189, 195, 199, 211; Waldemar Albert Gutsche (1889–1973), „Słowo Prawdy” 2008, nr 7–8, s. 25.

¹² *Spółki akcyjne w Polsce 1921/1922*, Poznań, brw, s. 183; H. R. Tomaszewski, dz. cyt., s. 189–190.

¹³ K. Brzechczyn, *Rozwój baptyzmu na ziemiach polskich od nieformalnego ruchu religijnego do budowy kościoła*, „Zeszyty Filozoficzne” 1999, nr 7, s. 51–52.

¹⁴ Imię nieznane.

¹⁵ H. R. Tomaszewski, dz. cyt., s. 190.

¹⁶ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Chrześcijańskie wspólnoty...*, s. 93.

W 1920 r. A. Horak, Gustaw Horak¹⁷, Johann (Jan Speidel)¹⁸ i J. Lohrer nabyli od Wolfa i Fradel Grasgriń oraz Barucha i Rajzli Jeskowicz, posesję przy ul. Nawrot za kwotę 21 000 rubli (dalej: rb), zobowiązując się do spłaty ciążących na niej długów i tutaj ulokowano siedzibę „Kompasu”¹⁹. Formalnie obiekt należał do Juliusza Lohrera i jego zięcia Johanna Speidla.

W 1921 r. Delegacja Budowlana zatwierdziła budowę przybudówki z przeznaczeniem na skład książek²⁰. Wkrótce jednak siedziba Towarzystwa zmieniła adres, a mianowicie została przeniesiona do parterowej oficyny przy ul. Sienkiewicza 53²¹, a już w 1922 r. nadbudowano do oficyny trzy piętra²². Natomiast drukarnia funkcjonowała początkowo w sąsiedz-

¹⁷ Gustaw Horak (1883 Łódź – 1949 Bregencja) – wiolonczelista, absolwent szkoły muzycznej Tadeusza i Ignacego Hanickich oraz konserwatorium muzycznego w Lipsku – uczeń Juliusza Klengla i Artura Nikischa oraz muzyk Carskiej Orkiestry w Petersburgu i Łódzkiej Orkiestry Symfonicznej. Prowadził chór Zionsaenger przy parafii Baptystów przy ul. Nawrot w Łodzi. Razem z bratem Adolfem prowadził fabrykę włókienniczą odziedziczoną po ojcu, a następnie wraz ze szwagrem Herberem Wenske „Manufakturę G. Horak i H. Wenske”. W latach dwudziestych XX w. podjął współpracę z pabianickim przedsiębiorcą Paulem Markgrafem. W 1926 r. przeniósł swoją firmę do Kranji na terenie ówczesnego Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, gdzie funkcjonowała do 1945 r. Zob.: A. Stawiszńska, *Przypominamy Gustawa Horaka*, „Kronika miasta Łodzi” 2015, nr 3, s. 125–133.

¹⁸ Jan (Johann) Speidel (1858 Starowa Góra – 1928 Łódź) – zajmował się m.in. handlem odpadkami włókienniczymi na swojej posesji przy ul. Nawrot 7 w Łodzi. Właściciel fabryki wyrobów włókienniczych przy ul. Piotrkowskiej 21, którą prowadził wraz z Ickiem Czernikowskim, członkiem zarządu Schroniska Starców Parafii Baptystów przy ul. Aleksandrowskiej 3 na Nowych Chojnach, nauczycielem szkoły niedzielnej działającej przy parafii przy ul. Nawrot, mąż Emilii z. d. Lohrer (1862 Starowa Góra – 1939 Łódź). Zob.: Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ), Wydział Prezydialny (dalej: WP), sygn. 100 480, k. 1, Pismo Jana Speidla do Komisarjatu Rządu m. Łodzi Wydział Przemysłowo-Handlowy; tamże, k. 3, Świadcstwo Przemysłowe II kategorii; tamże, k. 4; Pismo Komisarjatu Rządu na miasto Łódź do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Administracyjny z dn. 30 XI 1923 r.; *50 Jahre Baptistengemeinde Lodz Nawrotstr 1878–1928*, Łódź 1928, s. 35; *Podręczny Rejestr Handlowy 1922*, Łódź 1921, s. 286.

¹⁹ APŁ, Akta notariusza Jana Krzemieniewskiego w Łodzi, 1920 nr rep 915. Warto zauważyć, że większość spraw dotyczących wydawnictwa obsługiwał notariusz Kazimierz Oksza-Strzelecki. Zob.: J. Lutosławski, *Notariat w Łodzi w okresie międzywojennym*, Łódź 2011, s. 187. Maszynopis pracy magisterskiej w posiadaniu Katedry Historii Polski Najnowszej Instytutu Historii UŁ.

²⁰ „Głos Polski” 19 X 1921, nr 265, s. 5; *Kalendarz Informator na Województwo Łódzkie na rok 1924*, cz. 2, Łódź 1923, s. 16.

²¹ „Ilustrowana Republika” 19 I 1928, nr 19, s. 6.

²² HISTORIA / Dbanie o przeszłość / *Sienkiewicza53* [online] [dostęp 1 lipca 2020]. Dostępny w World Wide Web: <http://sienkiewicza53.pl/historia/>.

twie zboru, tj. przy ul. Nawrot 26, a następnie przy Gdańskiej 130²³ i była to drukarnia typolitograficzna²⁴.

Wśród oferty wydawniczej „Kompasu” dominowały książki o tematyce religijnej, w większości związanej z Kościołem Baptystów²⁵. Wśród autorów byli głównie baptystyczni duchowni – warto wspomnieć tu chociażby brytyjskiego kaznodzieję Charlesa Haddona Spurgeona, autora *Gawęd Jana Oracza* (1924)²⁶. W ofercie wydawnictwa były np. *Biblia kieszonkowa dla żołnierza* (1920) oraz literatura biblijna dla najmłodszych²⁷. W ofercie znaleźć można było także śpiewniki religijne²⁸. W 1924 r. wydawnictwo wydało znaną książkę Piotra Roseggera *INRI – radosna pieśń skazańca*²⁹. Jedną z najważniejszych wydanych publikacji była książka Eduarda Kupscha *Gesichtedes Baptisten in Polen 1852–1932* (1932), opisująca dzieje baptyzmu na ziemiach polskich.

W Wydawnictwie „Kompas” ukazało się szereg publikacji dotyczących wychowania i moralności. W 1925 r. wydano serię sześciu książek dla młodzieży, narzeczonych oraz młodych małżonków³⁰. Publikowano tłumaczenia książek Kristiny Royowej (np. *Bez Boga na świecie* 1935)

²³ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Chrześcijańskie wspólnoty...*, s. 93.

²⁴ H. Tadeusiewicz, *Łódzkie firmy drukarskie XIX–XX w. (zarys dziejów)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum” 1991, T. II, s. 68.

²⁵ Wśród publikacji religijnych warto wspomnieć: B. Goetze, *Biblejskij slovar* (1938); *Konkordancja biblijna czyli alfabetyczny wykaz wyrazów Pisma Świętego z tł. imion* (1939); *Krotkij katalog knig i broszur* (1928); K. Booth, *Matka Armii Zbawiciela* (1933); *Albert Schweitzer – misjonarz w lasach afrykańskich* (1933); M. Lesik, *Kto to są baptyści* (1930). Zob.: W. Kaszubina, *Bibliografia prasy łódzkiej 1863–1944*, Łódź 1967, s. 50, 66, 96, 119, 133; M. Marczyńska, R. Żmuda, *Bibliografia łódzkiej produkcji wydawniczej 1918–1939*, Łódź 1986, s. 13, 25, 27, 48, 143; *Polska bibliografia biblijna od 1900–1932*, Kraków 1932, s. 29.

²⁶ *Das Geheimnis der judischen Rasse* (1934). Zob.: M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 91.

²⁷ *O czym młody człowiek wiedzieć powinien*, w tłumaczeniu P. Hulki-Laskowskiego (1925). Zob.: M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 217.

²⁸ *Pieśni chrześcijańskie dla użytku chórów mieszanych* (1937); O. Radomska, *Radosna wieść. Śpiewniczek do użytku w szkołkach niedzielnych i dla młodzieży* (nakł. Towarzystwa Misyjnego Kobiet Chrześcijańskich 1924). Zob.: M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 346, 347.

²⁹ „Przegląd Bibliograficzny” 1924, R. X, nr 17, s. 5.

³⁰ M. Babik, *Polskie koncepcje wychowania seksualnego w latach 1900–1939*, Warszawa 2010, s. 224.

w tłumaczeniu Pawła Hulki-Laskowskiego. Niektóre z publikacji odnosiły się do kwestii życia w trzeźwości³¹.

Ważną postacią związaną z wydawnictwem był wspomniany powyżej P. Hulka-Laskowski, który rozpoczął współpracę z „Kompasem” w 1924 r. Redagował pismo „Nowe Drogi”³², a także zajmował się tłumaczeniami literatury obcej, m.in. J. F. Coopera czy J. Swifta, autora *Podróży Guliwera*³³. „Kompas” wydawał jego własne publikacje kierowane m.in. do dzieci, a także tłumaczenia publikacji poruszających tematykę moralności³⁴.

Jednym z ważniejszych działów publikacji były czasopisma religijne, kierowane głównie do baptystów³⁵. Wśród tytułów prasowych wydawanych przez „Kompas” warto wymienić pisma takie jak „Nasz Gość”, „Nasze Drogi”, „Wolny Chrześcijanin”³⁶ czy „Życie i Wolność”. Jednym z najdłużej ukazujących się pism w języku polskim było „Słowo Prawdy”, wydawane od 1925 r. aż do wybuchu II wojny światowej, a redagowane przez Ludwika Miksę³⁷. Warto też wspomnieć o piśmie adresowanym do młodzieży „Die Jugendwarte” (1927–1939), tworzoną przez Związek Młodzieży Zborów Baptystycznych w Polsce, a redagowaną przez Artura Wenske³⁸.

Znaczną część publikacji religijnych, wydawanych przez „Kompas”, stanowiły publikacje obcojęzyczne, głównie w języku ukraińskim, białoruskim czy rosyjskim, z myślą o wiernych Kościoła zamieszkujących

³¹ *Do spożywców alkoholu. Tylko dla pijących (1930)*. Zob.: M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 158.

³² „Nowe Drogi” – pismo powstałe dzięki pomocy amerykańskich baptystów, zrzeszonych w „American Baptist Foreign Mission Society”, którego przedstawicielem w Polsce był członek Towarzystwa „Kompas” K. W. Strzelec. Zob.: H. R. Tomaszewski, dz. cyt., s. 17.

³³ E. Grochał, *Paweł Hulka-Laskowski 1881–1946*, „Słowo i Myśl” 2006, nr 5, s. 20; M. Twardowski, *Paweł Hulka-Laskowski w setną rocznicę urodzin*, „Rocznik Mazowiecki” 1987, T. 9, s. 363, 364.

³⁴ Np. *Uśmiech lata. Wesołe opowiadania, obrazki dla dzieci (1924)*. Zob.: R. M. Leszczyński, A. T. Tys, *Miłość jako centralna kategoria w refleksji wychowawczej Pawła Hulki-Laskowskiego*, „Studia z Teorii Wychowania” 2016, T. VII, s. 82; M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 349, 357.

³⁵ Inne tytuły: „Der Wegweiser”, „Pislanec Prawdy”. Zob.: W. Kaszubina, dz. cyt., s. 50, 66, 96, 119, 133; M. Marczyńska, dz. cyt., s. 43, 52, 59.

³⁶ „Wolny Chrześcijanin” – pismo wychodzące od 1922 r. Na jego łamach zamieszczano artykuły o tematyce religijnej, lekcje Szkół Niedzielných oraz listy czytelników. Zob.: H. R. Tomaszewski, dz. cyt., s. 44.

³⁷ K. Brzechczyn, *Rozwój baptyzmu...*, s. 51–52.

³⁸ M. Kucner, *Prasa niemiecka w Łodzi w okresie międzywojennym*, [w:] *Wizerunek Łodzi w literaturze, kulturze i historii Niemiec i Austrii*, Łódź 2005, s. 171.

na Wschodzie, a także tych, którzy wyemigrowali do Polski³⁹. Wśród publikacji w języku ukraińskim, kierowanych głównie do sfer emigracyjnych, warto wymienić pismo „Poślaniec Prawdy”⁴⁰. Najważniejszym z periodyków był rosyjskojęzyczny „Majak” (ros. „Latarnia Morska”) (1922–1939), redagowany przez Waldemara Gutsche oraz „Jewangelska Wiera” (1932–1935) pod redakcją ewangelickiego pastora Paula Otto⁴¹.

„Kompas” wydawał pisma misyjne⁴². Wydawnictwo drukowało wszelkiego rodzaju sprawozdania czy protokoły związane ze zjazdami członków Kościoła Baptystów⁴³. Wydawało czasopisma o tematyce religijnej oraz związanej z narodem niemieckim⁴⁴.

Wśród publikacji można znaleźć książki w języku jidysz, ze względu na prowadzoną przez baptystów misję wśród Żydów, a także w języku cygańskim⁴⁵. Wśród publikacji były też prace żydowskiego historyka Filipa Friedmana⁴⁶.

W ofercie wydawniczej „Kompasu” znajdowało się wiele kalendarzy, głównie o tematyce religijnej, np. „Odrodzenie”, „Die Warte. Christliche Kalender” (1922–1939), „Biblese. Kalender zu der Internationalen Sonntags schullektionen auf das Jahr” (1921–1939) czy świeckich, jak „Odrodzenie Kalendarz na Rok” (1922–1924)⁴⁷.

³⁹ J. Turonek, *Książka białoruska w II Rzeczypospolitej 1921–1939*, Warszawa 2000, s. 24, 37–38.

⁴⁰ G. Pełczyński, *Ewangelikanizm w Polsce. Zarys historyczny*, „Almanach Historyczny” 2016, T. 18, s. 94; E. Wiszka, *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*, Toruń 2001, s. 193.

⁴¹ A. R. Suwałka, *Rosyjska rosyjskojęzyczna prasa religijna w II RP*, „Kultura-Media-Teologia” 2012, nr 10, s. 74–76.

⁴² Tamże, s. 75–77; H. R. Tomaszewski, dz. cyt., s. 55.

⁴³ M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 140–141.

⁴⁴ „Deutsche Wege” pod red. A. Manitiusa i A. Drewinga; „Die evengelsche Lutherisches Freikirche in Polen”; „Evangeliskaja Vera” pod red. ks. P. Otto; „Luci Sveta” (P. Otto); „Neues Leben” (P. Otto); Organ Związku Baptystów w Polsce, „Der Hausfreund” (do 1939 r.); „Gruss aus der Brudergemeinde in Polen”. Zob.: T. Kowalak, *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939. Powiązania i wpływy*, Warszawa 1971, s. 187, 219; M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 35, 36, 40, 46, 50.

⁴⁵ M. Libiszowska-Żółtowska, *Konwertyci nowych ruchów religijnych*, Lublin 2003, s. 100; M. Winiarczyk-Kossakowska, dz. cyt., s. 278.

⁴⁶ „Die galizischen Juden im Kampfe um Imre Gleichberechtigung (1848–1868) (1929). Zob.: M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 99.

⁴⁷ Inne kalendarze: „Drug. Christianskij Kalendar” (1923–1939); „Kalendar Citatielej Biblii na 1923 god” (1922–1923); „Kalendarz czytelników Biblii na rok 1922 (do 1927);

W „Kompasie” drukowano pisma o tematyce gospodarczej i społecznej na zlecenie miejscowych organizacji społecznych, szkolnych i branżowych⁴⁸. „Kompas” wydawał pisma niezwiązane z tematyką religijną, np. „Głos Kupiectwa”, wydawane przez Stowarzyszenie Kupców miasta Łodzi, a także roczne sprawozdania związane z działalnością tejże organizacji⁴⁹. Swoje sprawozdania drukował tu też Związek Zawodowy Drukarzy i Pokrewnych Zawodów w Polsce Oddział w Łodzi⁵⁰, Towarzystwo Wzajemnego Kredytu Przemysłowców Łódzkich⁵¹. Drukowano prace poświęcone łódzkiemu przemysłowi⁵². Wśród publikacji znalazła się Konstytucja Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1921 roku z dn. 17 III 1921, wydana z inicjatywy Biura niemieckich posłów na Sejm w Łodzi⁵³.

W drukarni „Kompasu” drukowano odezwy polityczne i odezwy wyborcze. W 1928 r. wydrukowano tu odezwę „Do ogółu ewangelików w Polsce”, nawołującą do głosowania na listę nr 18, tj. Ewangelicki Komitet Wyborczy przy Bloku Mniejszości Narodowych w Polsce⁵⁴.

Z usług „Kompasu” korzystały inne grupy religijne. Publikowano tu m.in. wydawnictwa Braci Morawskich⁵⁵, członków kościoła ewangelicko-augsburskiego⁵⁶, wyznawców metodyzmu czy Badaczy Pisma

„Wskazówki do metodycznego Studium Pisma Świętego” (1922–1927). Zob.: M. Marczyński, R. Żmuda, dz. cyt., s. 62, 70.

⁴⁸ „Głos Kupiectwa” (miesięcznik wydawany przez Stowarzyszenie Kupców miasta Łodzi 1926–1939); „Nasze życie” (Gmina uczniowska przy II Gimnazjum Męskim Towarzystwa Żydowskich szkół Średnich w Łodzi); „Polski Przemysł Działy” (Polski Przemysł Włókienniczy). Zob.: W. Kaszubina, dz. cyt., s. 146; 165; M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 38, 50, 53.

⁴⁹ M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 38, 71.

⁵⁰ Tamże, s. 77.

⁵¹ Tamże, s. 172.

⁵² K. Kloetzer, *Die lodzer Textilindustrie in der Krise* (1936); J. Pasierbiński, *Technologia tkactwa. Wykład na Wydziale Tkackim Państwowej Szkoły Włókienniczej* (bdw.), wydawcą była Izba Przemysłowo-Handlowa w Łodzi. Zob.: M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 155–156.

⁵³ M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 204.

⁵⁴ Tamże, s. 113.

⁵⁵ Jednym z wydawnictw był kalendarz „Hasła codzienne Jednoty Bratniej (Braci Morawskich) na rok 1938”. Zob.: M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 135.

⁵⁶ R. Schmidt, *Konfirmanden buechlein fuer evangelisch-lutherische Gemeinden. Groessere Ausgabe*. Zob.: M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 144.

Świętego⁵⁷. W czerwcu 1939 r. „Kompas” wydał I część Konkordancji, opracowanej przez Badaczy Pisma Świętego. Tylko część z zaplanowanego nakładu ukazała się przed wybuchem wojny⁵⁸.

Wydawnictwo oferowało galanterię papierniczą, tj. kartki świąteczne, gry biblijne, papeterie oraz dewocjonalia⁵⁹.

„Kompas” z czasem zdobył znaczącą pozycję na rynku wydawnictw religijnych. W 1925 r. wydawnictwo brało udział w Wystawie Książki Polskiej we Lwowie, gdzie zaprezentowało 17 pozycji wydawniczych⁶⁰.

Wydawnictwo uczestniczyło w różnych przedsięwzięciach związanych z Kościołem Baptystów, np. w 1922 r. za jego pośrednictwem zbierano datki pieniężne na rzecz „braci i sióstr rozproszonych po tej nieszczęśliwej Rosji”. Akcję wsparło 125 darczyńców, łączną kwotą 128,5 tys. mkp⁶¹. W tym samym roku „Kompas” przekazał bezpłatnie znaczną liczbę egzemplarzy Biblii do dyspozycji Misji Traktatowej⁶².

W grudniu 1929 r., w związku z panującym powszechnie kryzysem gospodarczym, podjęto decyzję o likwidacji Towarzystwa Wydawniczego „Kompas”. Likwidatorami przedsiębiorstwa mianowano Adolfa Speidla, J. Lohrera i A. Horaka seniora. Komisja likwidacyjna mieściła się w siedzibie „Kompasu” przy ul. Gdańskiej 130⁶³. Ruchomości należące do wydawnictwa sprzedano Alfredowi Lenzowi oraz W. Gutsche za kwotę 28 200 zł. Wśród nich były maszyny do zszywania, złożenia, bigowania, krajania, a także noże i krajalnice tektury⁶⁴. Tym samym zakończyła się najlepsza epoka w dziejach wydawnictwa, które po załamaniu znacznie ograniczyło działalność i w latach 30. skupiało się na realizacji zleceń zewnętrznych. Natomiast magazyny podlegały tutejszej Gminie wyznaniowej.

⁵⁷ *Metodyzm* (1934), L. F. Sensabauch, *Szkoła niedzielna, zarys jej pracy i organizacji zatwierdzony przez Komitet Programu Nauk Głównego Wydziału Wychowania Chrześcijańskiego Metodystycznego Episkopalnego Kościoła Południowego w Polsce jako podręcznik dla kursów nauczycielskich* (1931). Zob.: M. Marczyńska, R. Żmuda, dz. cyt., s. 143, 231.

⁵⁸ *Historia ruchu Badaczy Pisma Świętego*, oprac. Julian Grzesik, Lublin 2018, s. 197–198.

⁵⁹ *Odrodzenie Kalendarz na Rok 1924*, Łódź 1923, s. 123–131.

⁶⁰ *Przewodnik po wystawie książki polskiej we Lwowie*, Lwów 1925, s. 17.

⁶¹ H. R. Tomaszewski, dz. cyt., s. 33.

⁶² Tamże, s. 192.

⁶³ APŁ, Akta notariusza Stefana Jarzębskiego w Łodzi, nr rep 5024/1929, „Głos Poranny” 17 VI 1930, nr 163, s. 11; „Polska Gospodarcza” 1930, R. XXV, nr 25, s. 25; tamże 1930, R. XXV, nr 29, s. 35.

⁶⁴ APŁ, Akta notariusza Stefana Jarzębskiego w Łodzi 1930, nr rep 119.

W czasie II wojny światowej wydawnictwo zostało fikcyjnie zakupione przez A. Lenza, który podpisał volkslistę i zobowiązał się do zwrotu majątku po zakończeniu wojny⁶⁵. Po zakończeniu działań wojennych drukarnia nie reaktywowała swojej działalności, a w budynku przy ul. Gdańskiej 130 funkcjonował Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy⁶⁶.

Wydawnictwo „Kompas” było niewątpliwie jednym z najważniejszych przedsięwzięć członków łódzkiego Kościoła Chrześcijan Baptystów. Przez lata stanowiło o prężnej działalności tejże grupy wyznaniowej, która nigdy nie stanowiła w Łodzi zbyt licznej społeczności. „Kompas” wpisywał się też przez lata w charakter Łodzi wielonarodowej – drukowano tu publikacje w wielu językach, a także dla różnych grup narodowych czy wyznaniowych.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Łodzi

Akta miasta Łodzi

Wydział Prezydialny

Akta notariusza Jana Krzemieniewskiego w Łodzi

Akta notariusza Stefana Jarzębskiego w Łodzi

Czasopisma

„Acta Universitatis Lodzensis. Folia Librorum”

„Kronika miasta Łodzi”

„Łódzkie Studia Teologiczne”

„Obwieszczenia Publiczne – dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości”

„Roczniki Archiwalno-Historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego”

⁶⁵ H. R. Tomaszewski, dz. cyt., s. 189, 492.

⁶⁶ M. Rzadkowolska, *Działalność Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w Łodzi w latach 1945–1948*, „Rocznik Archiwalno-Historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego” 2012, s. 150.

„Rocznik Mazowiecki”

„Słowo i Myśl”

„Słowo Prawdy”

„Studia z Historii Społecznej i Gospodarczej XIX i XX wieku”

„Zeszyty Filozoficzne”

Prasa

„Głos Polski”

„Ilustrowana Republika”

„Polska Gospodarcza”

Publikacje niepublikowane

Lutosławski Jakub, *Notariat w Łodzi w okresie międzywojennym*, Łódź 2011.
Maszynopis pracy magisterskiej w posiadaniu Katedry Historii Polski
Najnowszej Instytutu Historii UŁ.

Opracowania

Badziak Kazimierz, Chylak Karol, Łapa Małgorzata, *Chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła Rzymsko-katolickiego) w latach 1914–1939*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, pod red. Mariusza Kuleszy, Małgorzaty Łapy i Jacka Walickiego, Łódź 2011, s. 11–66.

Badziak Kazimierz, Chylak Karol, Łapa Małgorzata, *Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1914 roku*, Łódź 2014.

Bojanowski Tadeusz, *Polityka okupacyjnych władz hitlerowskich wobec Łodzi (1939–1945)*, Łódź 1973.

Brzechczyn Krzysztof, *Rozwój baptystyki na ziemiach polskich od nieformalnego ruchu religijnego do budowy kościoła*, „Zeszyty Filozoficzne” 1999, nr 7, s. 41–59.

Budziarek Marek, *Wyznania i religie w Łodzi w XIX wieku*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1995, T. 4, s. 7–20.

Dębowski Tomasz, *Zarys myśli społecznej kościołów protestanckich w Polsce w latach 1945–1995*, Wrocław 2002.

Grochal Emilia, *Paweł Hulka-Laskowski 1881–1946*, „Słowo i Myśl” 2006, nr 5, s. 19–26.

- Kalendarz Informator na Województwo Łódzkie na rok 1924*, cz. 2, Łódź 1923.
- Karol Władysław Strzelec (1869–1962), „Słowo Prawdy” 2008, nr 7–8, s. 20.
- Krajewska Hanna, *Protestanci w Łodzi 1815–1914. Między edukacją a ewangelizacją*, Warszawa 2014.
- Kucner Monika, *Prasa niemiecka w Łodzi w okresie międzywojennym*, [w:] *Wizerunek Łodzi w literaturze, kulturze i historii Niemiec i Austrii*, Łódź 2005, s. 161–182.
- Marczyńska Maria, Żmuda Ryszard, *Bibliografia łódzkiej produkcji wydawniczej 1918–1939*, Łódź 1986.
- Odrodzenie Kalendarz na Rok 1924*, Łódź 1923.
- Podręczny Rejestr Handlowy 1922*, Łódź 1921.
- Polska bibliografia biblijna od 1900–1932*, Kraków 1932.
- Rzadkowolska Magdalena, *Działalność Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w Łodzi w latach 1945–1948*, „Rocznik Archiwalno-Historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego” 2012, s. 140–166.
- Seweryn Andrzej, *Leksykon baptystów w Polsce po 1945 r.*, Warszawa 2007.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. II: województwo łódzkie*, Warszawa 1925.
- Spółki akcyjne w Polsce 1921/1922*, Poznań, brw.
- Stawiszyńska Aneta, *Gospodarcza i społeczna działalność rodziny Horaków do 1945 r.*, „Studia z Historii Społecznej i Gospodarczej XIX i XX wieku” 2009, T. VI, s. 220–235.
- Stawiszyńska Aneta, *Przypominamy Gustawa Horaka*, „Kronika miasta Łodzi” 2015, nr 3, s. 125–133.
- Tadeusiewicz Hanna, *Łódzkie firmy drukarskie XIX–XX w. (zarys dziejów)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Librorum” 1991, T. II, s. 55–74.
- Tomaszewski Henryk Ryszard, *Baptyści w Polsce w latach 1918–1958*, Warszawa 2008.
- Twardowski Maciej, *Paweł Hulka-Laskowski w setną rocznicę urodzin*, „Rocznik Mazowiecki” 1987, T. 9, s. 359–369.
- Waldemar Albert Gutsche (1889–1973), „Słowo Prawdy” 2008, nr 7–8, s. 25.
- Winiarczyk-Kossakowska Małgorzata, *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku państwa do kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004.
- 50 Jahre Baptistengemeinde Lodz Nawrotstr 1878–1928*, Łódź 1928.

Netografia

HISTORIA | Dbanie o przeszłość | Sienkiewicza53 [online] [dostęp 1 lipca 2020].

Dostępny w World Wide Web: <http://sienkiewicza53.pl/historia/>.



Activities of the „Kompas” Publishing Society in Łódź until 1939

ABSTRACT: „Kompas” operating in the years 1921-1939 was one of the most famous publishers offering religious literature addressed mainly to members of the Baptist Church. In addition to publications on religious topics, the offer also included numerous calendars, paper accessories, and publications commissioned by other social or economic entities. The Kompas publishing house benefited from the support of American members of the Baptist Church as well as local entrepreneurs associated with this denomination in Łódź. In connection with the economic crisis in 1929, the „Kompas” Society was dissolved and the associated printing house focused on performing commissioned work.

KEYWORDS: Baptist Union of Poland, history of Łódź, „Kompas” Publishing Society.

